

AS EXPRESIÓNS FIXAS NOS DICCIONARIOS GALEGOS*

MARÍA ÁLVAREZ DE LA GRANJA
Universidade de Santiago

1. *Introducción*

A pesar do considerable avance que se produciu, sobre todo a partir dos anos 70, no estudio das unidades fraseolóxicas, estamos aínda lonxe de termos un aparato teórico capaz de dar cabida de forma satisfactoria ás que Coseriu 1977 chama “unidades do discurso repetido”¹. Ata hai ben pouco as expresións fixas consideráronse como excepcións no funcionamento normal da lingua e como tales excepcións, e malia a súa alta frecuencia de aparición no discurso, tratáronse marxinalmente.

Isto non quere dicir, desde logo, que as unidades fraseolóxicas pasasen desapercibidas ós ollos dos estudiosos da lingua. Desde sempre refráns, frases proverbiais, locucións... foron incluídos e definidos nos dicionarios, ou ben foron recompilados en pequenos ou grandes repertorios, acompañados moitas veces de comentarios sobre a súa orixe, significado, etc. Non resulta estraño, por outra banda, este interese se temos en conta as peculiares características das expresións fixas: a palabra *mandar* non nos di nada especial, non nos atrae por ningún trazo particular, pero ¿por que no canto de *mandar* podemos dicir *corta-lo bacallao?*, ¿por que non *corta-lo peixe sapo?*, ¿por que de alguén que sufriu moitas desgracias dicimos que *xa lle viu os ollos á curuxa?*, ¿ou por que en galego se di que *hai gato encerrado* ou en francés que *il y a anguille sous roche?* Este último exemplo dános pé a mencionar outro aspecto que pode tamén explica-lo xa vello interese

* Debo agradecer ó profesor Francisco A. Cidrás Escáneo a lectura da primeira versión deste traballo, así como as súas pertinentes observacións que, sen dúbida, contribuíron a enriquece-lo contido do aquí exposto. Por suposto, os erros que aínda poidan subsistir son da miña enteira responsabilidade.

¹ Ó lado da Fraseoloxía rusa, foi a alemana a que tivo un maior desenvolvemento. No conxunto das linguas románicas a obra fundamental de referencia é *Introducción al estudio de las expresiones fijas*, de A. Zuluaga.

pola recompilación de unidades fraseolóxicas: en gran parte dos casos as expresións fixas son intraducibles literalmente, palabra por palabra, e isto convérteas en elementos peculiares e propios das linguas, en elementos representativos do ser, da pureza ou da enxebreza do idioma. Os termos “idiomatismo” ou “idiotismo”, tamén empregados para referirse ás unidades fraseolóxicas, ou ben os seus hipónimos, “galeguismo”, “galicismo”, “anglicismo”... hoxe desbotados, son unha boa proba do valor autoidentificador que se lles concedeu a este tipo de expresións.

Tendo en conta o que acabamos de indicar, é perfectamente esperable que a lingua galega teña tamén polo menos algunha tradición na recompilación de unidades fraseolóxicas, non só por un afán meramente erudito, senón tamén pola necesidade de buscar marcas diferenciais e sinais de identidade. Xa no século XVIII, o P. Sarmiento incluíu algunhas destas unidades no seu *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega* e na súa *Colección de voces y frases gallegas*. Posteriormente, en 1928, Noriega Varela publicou *Como falan os brañegos*, que recolle voces e expresións propias das montañas de Mondoñedo e Abadín. O *Diccionario enciclopédico gallego-castellano* de Eladio Rodríguez González inclúe a colección máis rica de expresións fixas galegas publicada ata agora. En canto ós traballos máis recentes, é de obrigada mención o único dicionario fraseolóxico co que contamos: a obra de Carme López Taboada e María do Rosario Soto Arias, de orientación claramente didáctica, *Así falan os galegos. Fraseoloxía da lingua galega*, que recolle 4628 unidades fraseolóxicas². Son aportacións parciais os traballos de Armando Requeixo *Sobre fraseoloxía galega: algunhas notas da área mindoniense*, o libríño de Paco Rivas *Expresións e ditos populares da área mindoniense: Unha proposta didáctica*, ou as numerosas colaboracións de X. Ferro Ruibal en revistas galegas como *Irimia* ou *Encrucillada*, por citar só tres exemplos representativos.

Tódolos traballos mencionados son ben dicionarios, ben repertorios parciais. En liña co esquecemento teórico ó que aludiamos ó comezo deste artigo, pero mostrando xa un certo atraso en relación a outras linguas, non temos aínda ó seu carón estudos que reflexionen sobre o status teórico e o funcionamento das unidades fraseolóxicas

² O profesor X. Ferro Ruibal traballa tamén na actualidade cun equipo de investigadores na elaboración dun dicionario fraseolóxico, para o que contan xa cun amplo corpus.

galegas, estudos que axuden a recoñecelas e a distinguir no seu interior³.

Ante esta carencia, non debe estrañarnos que o tratamento das expresións fixas nos dicionarios galegos non sexa o máis adecuado, pois a elaboración de calquera obra lexicográfica require a existencia de bases teóricas previas, en dúas dimensións:

- a) En primeiro lugar, é requisito indispensable o coñecemento por parte do lexicógrafo das unidades coas que traballa, neste caso, as expresións fixas.
- b) En segundo lugar, e con base nese coñecemento, é necesaria a reflexión metalexicográfica para determinar cál é o tratamento máis axeitado.

Pois ben, na Lingüística galega carecemos de estudos nesas dúas dimensións, e, insistimos, este feito pode xustificar, polo menos en parte, os erros que atopamos na presentación das expresións fixas nos dicionarios galegos⁴.

O obxectivo do noso traballo é a descrición deste tratamento, de qué é o que ven sendo incorporado como expresión fixa e de cómo se ven incorporando. Por suposto, non puidemos aborda-la análise de tódolos dicionarios galegos, nin tampouco era esta a nosa intención, pois pretendiamos ofrecer unha visión globalizadora antes ca particularizadora. Escollemos catro obras que consideramos representativas, e en dous sentidos: representativas dos distintos *tipos* de dicionarios existentes e representativas no panorama lexicográfico galego pola súa importancia ou actualidade. O *Diccionario enciclopédico gallego-castellano* de Eladio Rodríguez González (en adiante, *DEGC*) é un dicionario *bilingüe* que vén sendo referencia inevitable para tódolos dicionarios posteriores, sexan xerais ou fraseolóxicos. O *Diccionario Xerais da Lingua* (en adiante, *DXL*) e o *Diccionario da lingua galega* (en adiante *DLG*) son dous dicionarios *monolingües* de grande importancia no panorama actual, o primeiro como referencia inevitable que foi e segue sendo para moitos escolares (e non escolares)

³ Coñecemos só o traballo inédito de Maribel González Rey titulado *Les expressions idiomatiques: leur valeur métaphorique*, onde as expresións galegas entran exclusivamente como tradución de expresións francesas, e o estudo da nosa autoría, tamén inédito, titulado *Tratamento lexicográfico das expresións fixas. As unidades con estrutura "Verbo + Obxecto Directo" no Diccionario Xerais da Lingua*.

⁴ É obrigado sinalar, con todo, que estas eivas non son exclusivas dos nosos dicionarios. En primeiro lugar, porque en moitas linguas, como no portugués, faltan tamén traballos de carácter teórico e en segundo lugar, porque a existencia de estudos deste tipo non garante que os lexicógrafos os teñan en conta á hora de elabora-las súas obras. Moitas das deficiencias que encontramos nos dicionarios de galego, atopámolas tamén nos de castelán.

de Galicia, e o segundo como alternativa recentísima (1995) no mesmo ámbito. Non podía faltar nesta escolla, por último, o único dicionario *fraseolóxico* co que contamos, *Así falan os galegos. Fraseoloxía da lingua galega* (en adiante *AFG*), publicado tamén en 1995.

Antes de aborda-la análise destas catro obras cremos necesario ofrecer unha visión, aínda que sexa moi xeral, de qué é unha expresión fixa, de cáles son os seus trazos distintivos e das posibles clasificacións que se poden establecer no interior dun grupo tan heteroxéneo como o que constitúen as unidades fraseolóxicas. Só así, e de acordo co que acabamos de expoñer, poderemos despois abordar con certas garantías a análise do tratamento que propoñen os nosos dicionarios.

2. *As expresións fixas: caracterización, delimitación e tipos*

As expresións fixas son unidades pluriverbais caracterizadas por presenta-lo trazo da *fixación*. Zuluaga define así este concepto:

“Según el saber lingüístico del hablante, la fijación se entiende como la propiedad que tienen ciertas expresiones de ser reproducidas en el hablar como combinaciones previamente hechas -tal como las estructuras prefabricadas, en arquitectura-. Desde el punto de vista lingüístico-funcional (...) dicha propiedad puede ser definida como suspensión, semántica y sintácticamente inmotivada, de la aplicación de alguna regla de la combinación de los elementos del discurso” (1975: 230).

Unha unidade fraseolóxica como *face-la rosca* (“adular”) prodúcese en bloque, o falante non escolle illadamente os elementos *fac*, *a* e *rosca*, combinándoos na expresión citada, senón que a encontra así, xa construída, no seu acervo léxico. Este feito maniféstase no comportamento particular da expresión á hora de ser sometida a operacións propias da técnica do discurso:

- Relativización*: *A rosca que fixen.
- Pluralización*: *Fíxenlle as roscas.
- Modificación*: *Fixen a rosca de Luís.
- Substitución*: *Fixen o boleardo.

A expresión fixa *face-la rosca* non acepta a aplicación de ningunha destas operacións, pois o único significado posible desas catro construcións é o literal. A *fixación* é o trazo que distingue as unidades

fraseolóxicas das expresións libres, *producidas* e non *reproducidas* no discurso⁵.

Dous son os tipos fundamentais de fixación existentes: *fixación léxica* e *fixación sintáctica*. A primeira tradúcese na imposibilidade de varia-los elementos compoñentes da expresión ou, polo menos, na limitación sintáctica e semanticamente inxustificada desa variación. A última operación das catro indicadas antes pon de manifesto a existencia deste tipo de fixación: o cambio semántico que se produce ó substituír *rosca* por *boleardo* (considerando *face-la rosca* co significado de “adular”) non é, desde logo, regular, e non pode explicarse pola diferenza de significados entre eses dous substantivos. Sucede que só o elemento *rosca*, e ningún outro do seu mesmo campo semántico, pode aparecer como constituínte da expresión fixa.

A fixación sintáctica tradúcese na imposibilidade de realizar unha serie de operacións propias da técnica do discurso sen varia-lo inventario de compoñentes léxicos: relativización, pasivización, alteración da orde...⁶. As tres primeiras operacións das catro sinaladas arriba poñen de manifesto a fixación sintáctica de *face-la rosca*.

A nosa demora na análise da fixación ten unha razón de ser. Hai unha serie de construcións propias da técnica do discurso que aparentemente comparten tamén o trazo da fixación léxica: as implicacións e, en menor medida, as seleccións léxicas. Lembremos que as implicacións son as relacións entre dous lexemas nas que todo un lexema funciona como trazo distintivo no outro (*chisca-lo ollo* onde *chiscar* só se di de *ollo*). As seleccións son as relacións entre dous lexemas nas que o arquilexema dun deles funciona como trazo distintivo no outro (*pescar* só se di dos “peixes”)⁷. Dixemos antes que estas estruturas comparten o trazo de fixación léxica coas expresións fixas *só aparentemente*, porque a pesar de que naquelas a variación dun dos elementos compoñentes, o elemento determinante (*ollo*, “peixe”) é imposible ou está limitada, esta imposibilidade ou limitación ten unha clara xustificación semántica. Lembremos que a fixación se definía como “suspensión, *semántica* y sintácticamente inmotivada, de la

⁵ Existen, con todo, diferentes graos de fixación. Un refrán é máis fixo ca unha locución verbal, pois presenta unha forma verbal invariable: *can que moito ladra, pouco morde*, pero **can que moito ladraba, pouco mordía*. Aínda dentro dun mesmo grupo de expresións fixas podemos atopar diferencias no grao de fixación: é posible dicir *abre eses ollíños (abri-los ollos = “vixiar”)*, pero non, por exemplo, *metiches esa patiaña (mete-la pata = “equivocarse, cometer un erro”)*, onde non se admite a substitución do artigo determinado polo demostrativo (cf. *metiche-la patiaña*, perfectamente posible).

⁶ As operacións ás que se someten as distintas expresións dependen, por suposto, da categoría á que pertencen e da súa configuración: o test da pasivización non ten sentido, por exemplo, para unha locución nominal.

⁷ Vid. o capítulo “Las solidariedades léxicas” in Coseriu 1977.

aplicación de alguna regla de la combinación de los elementos del discurso” (o destacado é noso). No caso das solidariedades léxicas, non podemos falar, en consecuencia, de fixación léxica, ou non podemos facelo, en todo caso, se consideramos que se trata do mesmo tipo de fixación que atopamos nas unidades fraseolóxicas.

Aparentemente, sen embargo, o comportamento en canto ás posibilidades de variación dos elementos constituíntes das implicacións léxicas e, en menor medida, das seleccións léxicas, é semellante ó que atopamos nas expresións fixas e este feito, sobre todo se se dan determinadas circunstancias, pode levar ó lexicógrafo, como veremos, a confundir ámbolos dous tipos de construcións⁸. Por este motivo, cremos necesario distinguir claramente entre solidariedades léxicas (neste caso, implicacións e seleccións) e expresións fixas. As solidariedades léxicas son construcións sintacticamente libres, con comportamentos propios da técnica do discurso: ó lado de *chisca-lo ollo* podemos atopar *chisca-los ollos* ou *chisca-lo ollo dereito*; a carón de *nariz aquilino* é perfectamente posible *o seu nariz era aquilino* ou *nariz grande e aquilino*. A limitación na substitución é condición *sine qua non* para falar de expresión fixa pero non é condición suficiente; debe ir acompañada sempre de fixación sintáctica se non queremos confundir estruturas que responden a realidades ben distintas: técnica libre do discurso vs. discurso repetido. Por este motivo, non podemos estar de acordo con Zuluaga cando afirma que “la insubstituibilidad es el tipo fundamental de fijación” (1980: 100)⁹.

Ademais de polo feito de non presentaren fixación sintáctica, as solidariedades léxicas caracterízanse por ter un significado perfectamente regular e analizable en significados parciais. O valor semántico global da construción resulta da suma dos significados dos elementos compoñentes e da relación que manteñen. Esta regularidade non a atopamos en boa parte das expresións fixas, caracterizadas pola súa

⁸ Fronte a esta coincidencia de comportamentos podería argumentarse que nas solidariedades léxicas só un dos elementos, o elemento determinante, é insubstituíble, mentres que nas expresións fixas tódolos elementos léxicos son invariables. A primeira parte da argumentación é ben certa: en *chisca-lo ollo*, o verbo *chiscar* pode ser substituído por calquera outro producíndose cambios semánticos regulares (*pecha-lo ollo*, *abri-lo ollo*). Pero no grupo das expresións fixas atopamos algúns casos, as expresións parcialmente idiomáticas, onde tamén podemos variar un dos elementos: en *facen noite*, ou en *saber latín*, *facen* e *latín* poden ser substituídos: *sabe moito*, *sabe moitas cousas*; *pasa-la noite*. Isto non implica, sen embargo, que esas construcións non sexan unidades fraseolóxicas, pois son sintacticamente fixas. De tódolos xeitos, o que interesa e o que é indubidable é a confusión que podemos atopar nos dicionarios.

⁹ O cal non quere dicir, por suposto, que o autor non distinga entre expresións fixas e solidariedades léxicas.

idiomaticidade. Recorramos de novo a Zuluaga para coñece-lo significado deste concepto:

“idiomaticidad es el rasgo semántico propio de ciertas construcciones lingüísticas fijas, cuyo sentido no puede establecerse a partir de los significados de sus elementos componentes ni del de su combinación” (1980: 122).

O significado “adular” de *face-la rosca* non pode deducirse a partir dos valores parciais dos seus constituíntes. O falante debe coñece-lo significado da expresión como conxunto, pois esta non é semanticamente analizable e o diccionario debe dar conta dese valor semántico global. Se ben a *idiomaticidade* é un trazo moi frecuente no grupo das unidades fraseolóxicas, non é necesario, a diferenza da fixación, para poder falar de expresión fixa: *a unión fai a forza, por causa de* ou *danos e perdas* son expresións fixas non *idiomáticas*.

Queda, por último, establecer algún tipo de clasificación no grupo das unidades fraseolóxicas. A primeira gran división que podemos facer sérvenos para distinguir entre aquelas unidades que posúen valor de enunciado e aquelas que non o posúen, é dicir, que non son *semántica* e *sintacticamente independentes*.

As unidades carentes do valor de enunciado adoitan chamarse *locucións*, e necesitan combinarse con outros elementos para poder aparecer no discurso. De acordo co seu valor funcional distinguimos entre locucións verbais (*face-la rosca*), nominais (*cabalo de batalla*), adxectivas (*limpo e pelado*), adverbiais (*ás caladas*), prepositivas (*á beira de*) e conxuntivas (*con todo*)¹⁰.

As unidades con valor de enunciado non necesitan combinarse con outros elementos para aparecer no discurso, aínda que, por suposto, poden integrarse en unidades máis amplas. Distinguiremos en primeiro lugar os refráns e as frases proverbiais. Discútese sobre a conveniencia ou non de que estas expresións sexan consideradas unidades fraseolóxicas, ó tratarse de construcións complexas con estruturas sintácticas oracionais. Con independencia da nosa opinión a este respecto, o que nos interesa agora é a súa inclusión ou non nos dicionarios galegos e na medida en que esta se leva a cabo, debemos telas en conta na nosa análise.

Os refráns caracterízanse por seren unidades pluriverbais con valor de enunciado, anónimas e portadoras dun valor de verdade xeral.

¹⁰ En realidade, estas etiquetas, que nós mantemos por comodidade, supoñen confundir categoría con función. As locucións adxectivas, por exemplo, poden realiza-la mesma función cós adxectivos, pero tamén cás frases preposicionais ou cás cláusulas de relativo. Tómase para a etiqueta o nome da categoría que máis se vincula con determinada función.

En realidade, e seguindo a Arnaud 1991, o significado dos refráns é triple:

- a) *significado referencial*: o tipo de situación no que se enuncia. O refrán *can que moito ladra pouco morde* dise, por exemplo, cando alguén fala moito e en actitude ameazadora.
- b) *significado funcional* ou *pragmático*: o por qué da enunciación, o seu valor comunicativo. Ese mesmo refrán adoita empregarse para animar a alguén que foi reprendido ou ameazado.
- c) *significado proposicional*: a verdade xeral que encerra o refrán, neste caso, que as persoas que falan e berran moito, ó final non adoitan se-las máis perigosas.

As *frases proverbiais*; pola súa banda, son unidades pluriverbais con valor de enunciado, denominadoras de situación e carentes de significado proposicional. A diferenza fundamental co refrán radica, pois, na ausencia do valor de verdade xeral e, na nosa opinión, na ausencia de calquera significado proposicional. A frase proverbial *pasou un anxo*, enúnciase nunha conversa cando se produce un molesto silencio (significado referencial, situación ligada á enunciación da frase), pronúnciase coa intención de superar esa incomodidade (significado funcional), pero ¿pode buscarse algún significado proposicional?, ¿pode responderse a pregunta “qué significa” *pasou un anxo*, entendendo significar no seu sentido habitual (como cando dicimos qué significa *uperizar* ou qué significa *can que moito ladra pouco morde*)? Cremos que non, e este feito, como veremos, debe ter repercusións no tratamento lexicográfico das frases proverbiais.

Outras unidades con valor de enunciado son os clichés ou fórmulas (fórmulas conversacionais, fórmulas de saúde) e as locucións interxectivas.

Vexamos cómo os dicionarios galegos tratan toda esta heteroxeneidade que atopamos no grupo de unidades fraseolóxicas, qué tipo de unidades se inclúen e cáles non, cómo se leva a cabo esa introducción e en qué medida uns tipos e outros se manteñen diferenciados.

3. O tratamento lexicográfico das expresións fixas nos dicionarios galegos

Ante o elevado número de expresións co que teriamos que traballar se analizásemos os catro dicionarios escollidos na totalidade

das súas entradas, acordamos reduci-lo noso corpus de estudio. Centrámonos só nas unidades que se recollen nas entradas das palabras con letra inicial B e L, para os dicionarios xerais, e nas expresións con letra inicial B e L para o dicionario fraseolóxico. Cremos que o número de unidades obtido (1128 no *DEGC*, 546 no *DXL*, 142 no *DLG* e 311 no *AFG*) é suficientemente representativo de cál é o tratamento xeral en cada un dos dicionarios, e, globalmente, no conxunto dos catro, tendo en conta ademais que sempre que o consideramos oportuno, nos remitimos a outras expresións non recollidas nun principio nese corpus parcial.

3.1. *As expresións fixas nas páxinas introductorias do dicionario*

O primeiro paso no noso achegamento ós dicionarios lévanos ás páxinas iniciais, de presentación da obra. ¿Que é o que se di sobre as expresións fixas?

No *DEGC*, como se sabe publicado postumamente, non existe ningunha introducción nin presentación do autor. Na nota dos editores atopamos só unha referencia marxinal ás unidades fraseolóxicas: “ademáis da súa gran riqueza de voces, refráns e modismos populares” (p. VII)¹¹.

Na Introdución do *DXL* dáse conta dos distintos *bloques de información* que conforman unha entrada: o bloque 4 son *as expresións ou frases feitas*¹². Indícase cal é o seu modo de presentación e sinálase unha das fontes empregadas para a súa elaboración: o material inédito do profesor X. Ferro Ruibal. Na “Mostra práctica do funcionamento do dicionario”, onde con varias entradas se exemplifica cál é o modo de presentación das distintas informacións, as expresións fixas son denominadas “frases feitas, ditos populares, expresións enxebres e modismos”.

O *DLG* fai referencia ás unidades fraseolóxicas nas seccións tituladas “Así é este dicionario” e “Aprende a usar este dicionario”. Fálase de *expresións* e alúdese ás particularidades do seu significado, aínda que mantendo sempre unha orientación claramente escolar.

O *AFG* non pode poñerse en paralelo neste momento cos dicionarios anteriores por tratarse dun dicionario fraseolóxico, onde a única información que atopamos é a relativa ás expresións fixas, denominadas *frases* polas autoras. A obra vai precedida dun interesante prólogo do profesor Luís González García sobre a caracterización formal, orixe e constitución das unidades fraseolóxicas.

¹¹ Mantemos sempre as escollas ortográficas da obra.

¹² Outros bloques son: etimoloxía, categoría gramatical, definicións, variantes...

3.2. Organización das expresións

É o momento de adentrámonos xa no dicionario mesmo. ¿Onde se recollen as expresións fixas? ¿Como se organizan?

Os tres dicionarios xerais coinciden en introducilas na entrada dalgún dos seus elementos léxicos compoñentes, e despois da última acepción dese elemento. No *DEGC* e no *DXL* a acepción e a expresión fixa atópanse en contigüidade inmediata, separadas unicamente por unha dobre barra (//), mentres que no *DLG* as unidades fraseolóxicas se separan das acepcións por un punto e á parte e van precedidas da etiqueta **EXPR**. Nos tres casos as expresións fixas aparecen en contigüidade inmediata entre si e destacadas, pero nunca ó mesmo nivel cá palabra de entrada (cursiva no *DEGC*, ó igual cós exemplos, negriña en tamaño menor cá palabra de entrada no *DXL* e no *DLG*).

Nos tres dicionarios as expresións ordénanse alfabeticamente de acordo coa letra inicial do primeiro dos compoñentes, tendo en conta tanto as palabras con significado léxico como as que só teñen significado gramatical (nos tres casos, sen embargo, podemos atopar bastantes alteracións inxustificadas desta ordenación). Con todo, no *DEGC* e no *DXL* as locucións nominais e compostos constituídos polo substantivo de entrada e un adxectivo ou un grupo preposicional¹³, presentan ou poden presentar unha ordenación particular¹⁴. No dicionario de Eladio Rodríguez González, estas unidades preceden ó resto de expresións fixas: *boi bravo*, *boi de ara*, *boi de palla* sitúanse antes de *a paso de boi* (pero hai tamén aquí algunhas excepcións: *lei do mar* ou *bágoas de sangue* ordénanse alfabeticamente en relación ó resto de unidades fraseolóxicas). No *DXL* atopamos distintas presentacións: nalgún caso aparecen primeiro as locucións nominais, *lingua de boi* (planta), despois o resto de expresións fixas, *ata-la lingua* e finalmente os compostos, *lingua artificial*. Outras veces invértese a orde de compostos e locucións: primeiro *bóveda de abano* (tipo de bóveda), despois *bóveda celeste*. Finalmente, noutras ocasións a orde alfabética non se altera: *leva-los libros*, *libro das corenta follas*, *xogada de libro*... Por outro lado, en certos casos as locucións nominais e os compostos sepáranse do resto de expresións fixas mediante dobre barra (voz *lingua*), mentres que outras veces dito separador está

¹³ Resulta bastante complexo distinguir entre locucións nominais e compostos. En principio, estes últimos son regulares, o seu significado é deducible a partir dos elementos constituintes, e responden a un modelo de construción polo menos en certo xeito productivo. Sobre este aspecto, vid., por exemplo, Spence 1969 ou Zuluaga 1980.

¹⁴ No *DEGC*, como veremos, tamén os refráns presentan unha ordenación especial.

ausente (voz *letra*) (no *DEGC* tódalas expresións, e tamén as distintas acepcións dunha palabra, se separan mediante dobre barra).

Nos tres dicionarios xerais ningunha etiqueta distingue os diferentes tipos de expresións que se recollen. Hai só unhas poucas excepcións: no *DEGC* os refráns aparecen tralo resto de expresións fixas, sen definición e precedidas do rótulo REFR(S). No *DXL* dúas expresións teñen etiqueta categorial: *bardante de* (loc. conx.) (*sic*) e *a base de* (loc. prep.). Outras unidades da mesma categoría carecen desa etiqueta (*á beira de*).

Atopamos só dous tipos de excepción a este modelo de presentación xeral: en primeiro lugar, algunhas expresións son introducidas no *DEGC* no medio de explicacións de carácter enciclopédico (etnográfico, histórico...):

lapa (...) // El molusco que vive pegado a las peñas de nuestras costas se alimenta de la espuma marítima (...). Con tal fuerza se adhiere el molusco a las peñas, que es difícil despegarlo, y de esa propiedad se deriva el proverbio popular, *apegarse coma unha lapa*, que significa arrimarse a alguno con pesadez y molestia para chuparle lo que queda.

En segundo lugar, e tanto no *DEGC* como no *DXL*, algunhas locucións adverbiais presentan entrada independente, ó mesmo nivel cás unidades monoverbais: trátase de locucións constituídas por unha preposición (ou contracción de preposición e artigo) seguida dun elemento inexistente fóra da expresión. A presentación é como segue:

bertola (a) loc adv	(<i>DEGC</i>).
bruzos (de) loc adv	(<i>DEGC</i>).
baroutas (ás)	(<i>DEGC</i>) ¹⁵ .
baluto , en loc adv	(<i>DXL</i>).
boleiradas , ás loc adv	(<i>DXL</i>).

No *DLG*, pola contra, dáse entrada independente a eses elementos “únicos” e non á expresión como conxunto:

bruzo. Úsase na expresión **de bruzos** que significa ‘boca abaixo, coa cara contra o chan’: *Caeu de bruzos e rompeu o nariz*.

No *DXL* e no *DLG* non se varía o tipo de presentación cando o suposto elemento “único” existe tamén fóra da expresión, pero ten unha orixe distinta. Así, no *DXL*:

¹⁵ Como se observa, ás veces falta no *DEGC* a etiqueta categorial.

lusco, -a. *adx.* Chosco, curto de vista (do lat. *luscu* = chosco).

lusco e fusco, entre *loc. adv.* Expresión que se refire ó momento do final da tarde (...) (de *luz*, por imitación de *fusco*).

No *DLG* atopamos exemplos coma este:

balde *s. m.* Caldeiro ou recipiente similar (..) (do lat. *baiulus aquae*).

balde. Úsase nas expresións **de balde**, que significa ‘gratis’, e **en balde** que significa ‘inutilmente, en van’ (do ár. *batil*).

No *DEGC*, pola contra, encontramos unha única entrada para cada un deses termos e é nela onde se recollen as locucións adverbiais citadas¹⁶.

¿Mantense o mesmo tratamento cando os elementos “únicos” aparecen en locucións doutro tipo ou con outra estrutura?

A resposta é afirmativa no caso do *DLG*:

cábalas. Úsase na expresión **facer cábalas** que significa ‘facer suposicións para adiviñar unha cousa’: *Están facendo cábalas sobre quen vai gaña-lo partido de mañá.*

No *DXL*, pola contra, parece que só as locucións adverbiais do tipo citado presentan entradas independentes, pois noutros casos atopamos formulacións semellantes ás do *DLG*:

xis (onomat.). *s. m.* Emprégase na expresión **botar un xis** co significado de inspeccionar, botar unha ollada, tentar unha cousa.

No *DEGC*, e sempre que a súa estrutura o permita, encontramos algunhas expresións que reciben o mesmo tratamento cás locucións adverbiais citadas:

xis (BOTAR UN) *loc.*

No que respecta á escolla da palabra de entrada, en ningún dos tres dicionarios se segue un criterio xeral: no *DEGC* *anda feito un lázaro*, *poñer feito un lázaro* e *deixar a un feito un lázaro* aparecen en *lázaro*, pero *estar feito un lázaro* recóllese en *estar*; na entrada deste

¹⁶ O tratamento da homonimia neste dicionario non segue un criterio fixo: a modo de exemplo, os significados “rocha” e “penalidade” de *pena* aparecen nunha única entrada, pero, pola contra, *bota* presenta entrada dobre para os valores “tipo de calzado” e “acción de botar”.

mesmo verbo encontramos tamén *non estar pra festas*, pero a expresión *non estar pra leros* só se atopa en *lero*. No *DXL* *levar auga ó mar* aparece en *levar*, pero *coma botar auga ó mar* en *auga*; *a lume de biqueira* recóllese en *biqueira*, pero *a lume de pallas* en *lume*. No *DLG* *botar a perder* recóllese en *botar*, pero *botarse a perder* en *perder*; *cala-la boca* en *calar*, pero *cala-lo bico* en *bico*. Estes poucos exemplos poñen de manifesto a ausencia dun criterio fixo á hora de decidi-la localización das expresións no dicionario.

O mesmo pode dicirse verbo da repetición en distintas entradas dunha mesma expresión: no *DEGC* *cala-lo bico* aparece só en *bico*, *cala-la boca* en *calar* e en *boca*; *a brazo aberto* recóllese en *brazo* e en *aberto*, *a brazo partido* só en *brazo*. No *DXL* *mete-los cans na horta* aparece tres veces, *mete-las cabras na horta* só unha; *ata-la lingua* recóllese en *atar* e en *lingua*, *solta-la lingua* só en *soltar*. No *DLG* *bos días* e *boas noites* só aparecen unha vez, *boas tardes* dúas; *face-las beiras* recóllese en *beira* e en *facer*, pero *face-lo conto* só se recolle en *facer*. Ademais, sobre todo no *DEGC* e no *DXL*, a formulación pode variar dunha entrada a outra: *botala carga*, *botar un a carga de sí* (*DEGC*); *caer do burro*, *caer da burra* (*DXL*)... No *DEGC* repítense en varias entradas ó redor do 13,5% das expresións recollidas, no *DXL* o 11,5% e no *DLG* o 7,5%.

No *AFG* as expresións fixas ordénanse tematicamente en 46 grupos: “amor”, “aparencia”, “aparvamento”, “aproveitamento”, “bebida e comida”... Ó final da obra inclúese un índice alfabético onde se remite ó lugar que ocupa cada expresión no dicionario. Nos grupos temáticos as expresións ordénanse alfabeticamente, sen indicarse en ningún momento o seu tipo ou categoría.

3.3. Tipos de expresións recollidas

Interésanos agora saber qué tipos de unidades se recollen nos nosos dicionarios. Nas catro obras que analizamos atopamos locucións verbais, adxectivas, nominais, adverbiais, preposicionais e conxuntivas: expresións como *bota-la lingua a pacer, ve-la luz; de ben, en bruto; lingua de can, caza de bruxas; polo baixo, a lume de pallas; á beira de, a base de; ora ben, logo entón...* encóntranse nuns, noutros ou en tódolos dicionarios estudiaados. No *AFG*, a maioría se non tódalas locucións preposicionais e conxuntivas que se recollen, aparecen no grupo temático “Varios”.

Tamén teñen cabida nas obras estudiaadas expresións con valor de enunciado: encontramos en tódolos dicionarios frases proverbiais: *dálle, Pepa, ó banastillo (DEGC), pouca la e polas silveiras (DXL), ¡bótalle un can! (AFG)*. No *DLG* non atopamos ningunha nas letras B e L pero si noutras entradas: *meu dito, meu feito*. En realidade, no *DXL* só rexistramos no noso corpus inicial o exemplo citado, pero un repaso ó resto do dicionario permitiunos localizar ó redor de 40 frases proverbiais, o cal nos fai concluír que é norma do dicionario a introducción deste tipo de unidades.

Tamén encontramos nas catro obras analizadas locucións interxectivas: *¡ai, logo! (DEGC), ¡léveme o demo! (DXL), ¡lobos te coman! (AFG)*. No *DLG* tivemos que buscar noutras entradas do dicionario: *¡quen me dera!*

Nos tres dicionarios xerais atopamos tamén fórmulas de saúdo ou e conversa: *páseo ben (DEGC), bos días, boas tardes, boas noites (DXL, DLG)*. Non se rexistran no *AFG* ó non teren cabida en ningún dos 46 temas nos que se agrupan as expresións fixas.

No que respecta ós refráns, xa indicamos que o *DEGC* os inclúe ó final das entradas e sen definición. Con todo, dentro deste grupo atopamos en ocasións unidades fraseolóxicas que en realidade non son refráns: *bebamos hastra que máis non poidamos, atar os cás con longanizas*, e á inversa, podemos atopar algúns refráns fóra do lugar que en principio lles corresponde, mesturados coas outras expresións fixas: *o barato é caro* (na mesma entrada, pero no grupo dos refráns, atopamos *o barato sempre é caro*), *a bolsa é o mellor amigo...* No *DXL*, dentro do corpus restrinxido co que operamos, rexistramos un único refrán: *a letra con sangue entra*. Repasámo-lo resto do dicionario para determinar se é norma xeral ou non a introducción deste tipo de unidades e atopamos un total de 20 refráns (fronte, por exemplo, ós máis de 11000 que recolle o *DEGC*) o que, co apoio

doutros factores¹⁷, nos fai cuestionar se realmente o criterio do lexicógrafo foi o de introducir este tipo de unidades no dicionario.

No *DLG*, pola súa banda, non atopamos ningún refrán, mentres que no *AFG* inclúense a carón doutras expresións fixas e sen distinción con elas.

No *DEGC* encontramos ademais outras unidades fraseolóxicas con valor de enunciado non encadrables en ningún dos grupos citados: berros de alarma (*¡o lobo... o lobo!*), dísticos populares (*tin pirrintín, pirrintín, pirrintola, o que non come non ten barrigola*), fórmulas propias de mendigos (*¡dai-me un ben de caridade!*), entre outros posibles exemplos.

3.4. *Expresións libres*

A carón deste grupo de expresións fixas, máis ou menos espezables segundo os casos, rexistramos tamén unha serie de construcións que responden con regularidade a procedementos propios da técnica do discurso. Tentaremos establecer unha clasificación dentro do conxunto destas *expresións libres*:

I. Algunhas das construcións son só unha “escusa” para a introducción de información de carácter enciclopédico, moitas veces etnográfico, sobre determinado tema ou actividade (nomeadamente no *DEGC*, dada a súa concepción):

barroco gallego. Entre los muchísimos templos notables que hay en las más apartadas aldeas de Galicia, figura en el Ayuntamiento de Castroverde, cerca de Lugo, la iglesia ojival de Vilabade (...) (*DEGC*).

botalo rebolo. Lanzar el REBOLO contra las ramas de un árbol frutal para hacer caer al suelo los frutos. Empléase especialmente con los castaños (*DEGC*).

tende-lo liño. Tende-lo liño ó sol para que segue (*DXL*).

bater o leite. Maza-lo leite para face-la manteiga (*DXL*).

Repárese no feito de que nos tres últimos exemplos a expresión definida repítese practicamente (e mesmo de xeito literal) na de-

¹⁷ Estes factores son: a formulación das definicións dalgúns destes refráns coma se se tratasen de definicións de frases proverbiais, a coincidencia de moitos deles cos que no *DEGC* aparecían fóra do grupo que lles é propio (téñase en conta que o *DEGC* é fonte fundamental para tódolos dicionarios posteriores, e moi en especial no que respecta á fraseoloxía), a omisión dalgúns moi usuais (por exemplo, *can que moito ladra, pouco morde*), e a ausencia en moitos dos recollidos dos trazos prototípicos destas unidades: rima, repeticións, arcaísmos...

finición, o que pon de manifesto que o que interesa realmente é a información que se engade (“para qué se bate o leite” ou “para qué se bota o rebolo”).

No *DLG* e no *AFG* non atopamos expresións encadrables neste grupo.

II. No *DEGC* encontramos unha serie de construcións que parecen responder ó desexo do autor de informar sobre as distintas posibilidades de combinación dunha palabra ou, desde outro enfoque, de sinalar que con certos termos se emprega esa palabra e non outra. Téñase en conta que estamos tratando dun dicionario galego-castelán e que en moitos casos a escolla léxica varía nunha e outra lingua: *botala avenza, botala porta, botala semente, botalo gando, botalo pan no forno, botalo tarabelo á porta, botar benzós, botar cántigas, botar-lle a comida ó gando, botar un baile, botar un bando...*; *batela lan, batelas aas, batela sola, batelo cabalo, batelo trigo...* Algunhas destas expresións tamén se recollen no *DXL*: *botar unha cantiga, botar un baile*¹⁸.

III. En terceiro lugar, nos catro dicionarios atopamos construcións nas que os elementos constituíntes manteñen unha relación de implicación ou selección léxica: *baixa-la roupa, cortar / cortarse o leite, apuntar a barba (DEGC); arriar bandeira, levantar as patacas, viola-lo bloqueo (DXL); face-la barba, leite cortado ou leite picado (DLG); bautiza-lo viño, bebe-la doutrina de alguén, levanta-la eira (AFG)*.

En todos estes casos estamos en presenza de combinacións frecuentes: así, por exemplo, *bautizar* na acepción de “adulterar mediante a adición de auga” practicamente só aparece con *viño* e *leite*. Por outro lado, a maioría das acepcións dos elementos determinados (verbos e adxectivos) son acepcións non dominantes¹⁹, moitas veces

¹⁸ Por suposto, a presenza destas expresións nun dicionario monolingüe como o *DXL* non debería poder explicarse polo contraste co castelán. Pode seguirse entendendo, sen embargo, que esas construcións se recollen no dicionario pola necesidade de sinalar que, por exemplo *cantiga* e *baile* se combinan con *botar* e non con *facer* ou con *dar*. Estamos nestes dous casos en presenza dos que chamamos verbos funcionais (vid. Álvarez de la Granja 1996), imprevisibles na súa combinación cos substantivos: *dar un paseo* pero *facer unha viaxe*, *dar pena* pero non *dar aflicción*. Isto non impide, con todo que sigamos tratando con expresións libres: *¿lémbra-lo baile que botamos onte?, botar unha muiñeira / un tango / un valse...*

¹⁹ “The dominant sense is the one which is the first to be thought of by the majority of the speakers of a language if presented with the word in isolation, without any context” (Zgusta 1971: 64). Así, por exemplo, a acepción dominante do verbo *bautizar* sería “administra-lo sacramento do bautismo”.

metafóricas, o cal pode facer pensar no carácter idiomático deses elementos. A alta frecuencia de combinación dos termos constituintes desas construcións e a referencia á idiomaticidade pode levar a considerar estas expresións libres como unidades fraseolóxicas. Tal visión é absolutamente errónea: a alta frecuencia de combinación obedece ó carácter da relación que se establece entre os elementos (implicación ou selección léxica) e, por outro lado, a idiomaticidade nada ten que ver coa proximidade ou afastamento en relación coa acepción dominante: *bautizar* en *bautiza-lo viño*, *facer* en *face-la barba* ou *cortado* en *leite cortado* presentan acepcións individuais, propias. Todas estas expresións son analizables semanticamente e esta analizabilidade semántica tradúcese en analizabilidade sintáctica, isto é, nun comportamento sintáctico regular: *bautizaron este viño*, *fixéronlle a barba e as uñas*, *o leite está cortado*.

Na nosa opinión, tamén deben ser consideradas solidariedades léxicas e non unidades fraseolóxicas, combinacións de verbo e adverbio ou locución adverbial como as que seguen: *ler de corrido* (DEGC), *beber a chorro* (DXL), *loitar a brazo partido* (DLG), *beber a gulapos* (AFG). O modificador presenta unha alta restricción contextual, pero esas expresións son semanticamente analizables e admiten a separación dos elementos constituintes: *-¿Xa le ben? -Si, de corrido*.

IV. Un cuarto grupo de expresións libres dá cabida ó que simplemente son combinacións frecuentes: *ser un baraza de lan*, *ter boa vista* (DEGC); *deixar un branco*, *limpa-lo bico* (DXL); *ter (moito) bico*, *estar / deixar a bravo* (DLG); *levar un chasco*, *levar unha boa molladura* (AFG). Por suposto, é posible a substitución de calquera dos elementos compoñentes producíndose cambios semánticos regulares²⁰: *necesítase boa vista e puntería*, *ten as terras a bravo*, *un baraza de lan coma ese non merece nada...*

No DLG e no AFG empréganse en ocasións parénteses para sinala-la opcionalidade dun elemento frecuente: *(andar) nos bicos dos pés* (DLG).

V. No DEGC, no DXL e no AFG recolleemos tamén unha serie de expresións libres presentadas nunha formulación que adoito se repite en determinada situación ou contexto extralingüístico. As po-

²⁰ A posibilidade de substitución dos elementos compoñentes non implica, desde logo, que non haxa restriccións combinatorias, léxicas (solidariedades) ou gramaticais: a locución adxectiva *fóra de combate*, por exemplo, só funciona como atributo ou predicativo, pero isto non implica que constitúa unha unidade con *estar* ou *quedar*. Outras combinacións son posibles: *deixar fóra de combate*, *poñer fóra de combate...*

sibilidades de variación nese mesmo contexto ou fóra del están, sen embargo, abertas: *¡bátoche!*, *vai ben*, *¡vas levar!* (DEGC); *¡vas lamber unhas!*, *axiña*, *¡bule!* (DXL); *¡bule, bule!*, *¡boura, boura!* (AFG).

3.5. Outras expresións

A carón de tódalas construcións que acabamos de ver, atopamos tamén outras unidades de moi diverso tipo:

-Compostos sintagmáticos: *bico do lar*, *bica amanteigada* (DEGC); *luz eléctrica*, *luz natural* (DXL); *palabra base*, *batería de cociña* (DLG); *bico do peito*, *branco do ollo* (AFG).

-Compostos monoverbais: *pingalaceira* (DXL).

-Perífrases verbais: *botar(se) + a + inf.* (DXL); *botar a seguido de inf.*, *levar + participio* (DLG).

-Interxeccións monoverbais: *¡leva!* (DEGC); *¡largo!* (DLG).

-Grupos constituídos por un verbo mailo seu contorno: *buscar a un* (“usar expresións que puedan incomodarlo o soliviantarlo”) (DEGC). No DXL e no AFG atopamos exemplos semellantes, aínda que fóra do noso corpus inicial: *plantar a un* (“deixalo burlado”), *sacudir a alguén* (“pegarlle duramente; mallalo”) (DXL); *comer a un* (“acabar con alguén, insultalo”), *cuspir nun* (“maltratalo”) (AFG). Repárese en que se trata simplemente de acepcións do verbo, acepcións nunca dominantes.

3.6. A formulación das expresións fixas

Este repaso xeral ós nosos dicionarios pon de manifesto a heteroxeneidade que encerran neles etiquetas como “frases feitas” ou “expresións”. Dentro do grupo de unidades que realmente se poden considerar fraseolóxicas, queremos agora abordar algúns aspectos vencellados á súa formulación.

Como indicamos anteriormente en relación a certas expresións libres, o dicionario introduce determinadas locucións nunha soa das súas varias formas de aparición posibles, unha forma frecuente pero que pecha as portas ás outras posibilidades de formulación da unidade, pois, en boa lóxica, pode pensarse que a expresión está fixada nesa forma concreta. En ocasións, o que atopamos é un verbo conxugado, fronte ó esperable infinitivo²¹: *¡fixémola boa!* (por *facela boa*)

²¹ Téñase en conta que nas locucións verbais, a formulación en infinitivo representa tódalas posibilidades do paradigma, ó igual que sucede nas unidades monoverbais.

(*DEGC*); *¡cala o bico!* (por *calar o bico*) (*DXL*); *non vale nin para a corte* (por *non valer nin para a corte*) (*AFG*)²². Outras veces, cun verbo en infinitivo ou conxugado, as expresións inclúen algún elemento que en realidade pertence ó discurso libre: *tí ándaslle buscando tres pés ó gato* (por *buscarlle tres pés ó gato*) (*DEGC*); *anda pingando laceira* (por *pingar laceira*) (*DXL*); *darlle moito bombo* (por *dar bombo*)²³ (*DLG*); *non deixar meter baza* (por *meter baza*) (*AFG*).

Por outra banda, como puidemos observar nalgunhas das expresións que nos serviron de exemplo ó longo das páxinas precedentes, en ocasións o contorno lexicográfico²⁴ inclúese na formulación da unidade, pero outras veces está ausente. Vexamos cáles son as distintas posibilidades de presentación que se nos ofrecen:

I. Ausencia de información: *botar a perder* (“echar a perder, dejar inútil”) (*DEGC*), *bota-lo lazo* (“apresar”) (*DXL*), *botar unha man* (“axudar”) (*DLG*), *botar pestes* (“falar mal levado pola ira”) (*AFG*). Nalgúns casos, a información pode tirarse do coñecemento do contorno da definición, pero en ocasións este non coincide exactamente co da unidade fraseolóxica, o que, sen dúbida, pode conducir a erros e equívocos: no *DXL*, no *DLG* e no *AFG* a definición de *dar a luz* é “parir”, fronte ó significado “parir una mujer” que atopamos no *DEGC*. Unha presentación como a dos tres primeiros dicionarios indicados, que prescinde do contorno, pode levar á formulación de frases inadecuadas e afectadas como esta: *a cadela deu a luz*. De tódolos xeitos, e como xa se terá advertido, este problema non é exclusivo das unidades fraseolóxicas.

II. O contorno preséntase só na definición: *sobirse ás barbas* (“atreverse, perder el respeto al superior o al anciano”) (*DEGC*), *de brocha gorda* (“pintor de paredes, portas, etc.”) (*DXL*), *servir* ou *poñer en bandexa* (“poñerlle algo fácil de conseguir a alguén”) (*DLG*), *levar a mal* (“tomar a mal, disgustarse con algo”) (*AFG*).

²² Os exemplos do *AFG* están tomados fóra do noso corpus inicial.

²³ En todo caso, o dicionario debería indicar que o elemento *bombo* admite a súa cuantificación, pero, desde logo, *moito* non é a única posibilidade existente: *non lle deron bombo ningún, déronlle pouco bombo...*

²⁴ O contorno da definición lexicográfica (vid. Seco 1979) é aquel elemento alleo ó contido mesmo desa definición, pero necesario para coñece-las unidades con que se combina a palabra ou expresión definida: **beber**. Pasar un líquido da boca ó estómago. Así, sabemos que as combinacións *beber auga / viño / leite...* son posibles, pero non, por exemplo, as combinacións *beber carne / peixe...*

III. O contorno preséntase na forma de entrada. Na definición pode repetirse, retomarse mediante clíticos ou eliminarse: *lavarlle a cara a un* (“adularlo, lisonxearlo con algún fin”) (*DEGC*), *levar un a batuta* (“dirixir”) (*DXL*), *ter a alguén no bote* (“ter gañada a vontade de alguén”) (*DLG*), *bebe-los aires por alguén* (“estar namorado”) (*AFG*). Por outro lado, no *DEGC*, no *AFG* e no *DXL*, o contorno non adoita diferenciarse da expresión fixa, aínda que neste último dicionario atopamos algunhas excepcións: a carón de *comer a un a bicos*, recollemos, por exemplo, *ser* (unha cousa) *como arar no barbeito* ou *comerlle a porca os libros* (a un estudante). No *DLG* o habitual é a diferenciación do contorno, aínda que as marcas tipográficas poden variar: *caerlle a alguén a baba, nas barbas* (de alguén)²⁵.

3.7. A presentación do significado

Centrarémonos agora nalgúns aspectos relativos á presentación do significado das unidades fraseolóxicas: en primeiro lugar, é necesario indicar que na maior parte dos casos non coinciden as definicións dunha mesma expresión fixa cando se repite en distintas entradas: *de alto bordo* (“dícese del barco muy grande y de mucho tonelaje”, en *bordo*, “dícese del buque de mucho tonelaje”, en *alto*) (*DEGC*)²⁶; *baixar as orellas* (“ceder humildemente nunha disputa”, en *orella*, “humillarse, obedecer”, en *baixar*) (*DXL*); *ó pé da letra* (“de maneira literal”, en *pé*, “exactamente como se di ou está escrito”, en *letra*) (*DLG*).

En segundo lugar, en ningún dos tres dicionarios xerais se distingue a polisemia da homonimia. Ademais, no *DEGC* e no *DXL* as distintas acepcións sepáranse mediante signos de puntuación ou mediante conxuncións; non se mantén o modelo de presentación característico das unidades monoverbais (separación mediante dobre barra no *DEGC*, ordenación numérica no *DXL*). Pola contra, no *DLG* emprégase o mesmo sistema de presentación, incluso no que se refire á inclusión de sinónimos e antónimos:

²⁵ Téñase en conta que para representar fielmente as entradas do dicionario, e tanto nos exemplos do *DXL* como nos do *DLG*, habería que substituí-la letra cursiva pola grosa.

²⁶ Ha de terse presente que o *DEGC*, dicionario bilingüe, non só traduce, senón que tamén define noutra lingua (castelán). Cando hai coincidencia entre os dous idiomas, e tanto nas unidades monoverbais como nas pluriverbais, moitas veces só define. Nas últimas, ademais, e aínda que non haxa tal coincidencia, falta con frecuencia a tradución, só atopamos explicación.

tí ándaslle buscando tres pés o gato. Dícesele al que, por capricho, anda tras de su mal *o* pretende provocar la ira o enojo de otro (*DEGC*) (o destacado é noso).

bota-la lingua a pacer. Falar sen tino, non conterse en falar mal dos mais. (*DXL*).

desde logo 1. Claro que si, por suposto: -¿*Podo coller este bolígrafo?* -*Desde logo.* **SIN.** Xaora, e logo. **2.** Úsase para asegurar con máis forza o que se di: *Desde logo, non sei cómo podes queixarte co ben que te tratan.* (*DLG*).

No *AFG* unha mesma expresión polisémica pode aparecer en grupos temáticos distintos cando as diferentes acepcións así o requiren: *face-la rosca* (= “adular”) recóllese en “falsidade”, *face-la rosca* (= “galantear”), en “amor” (non atopamos exemplos en B e L). Por suposto, o mesmo pode ser dito verbo das expresións homonímicas.

Finalmente referímonos brevemente a algúns aspectos relativos á presentación do significado das frases proverbiais. Lembremos que estas unidades carecen, ó noso entender, de significado proposicional. Son fundamentalmente expresións denominadoras de situación, e, como tales, o dicionario debe dar conta do seu significado referencial, usando os introdutores adecuados (*dise cando*, por exemplo). Así ocorre nalgúns casos:

dálle, Pepa, ó banastillo. Dícese cando unha persoa pesada da vultas con mucha insistencia a un asunto o tema; como ocorre generalmente con el BANASTILLO, que anda de mano para los mismos menesteres (*DEGC*).

Outras veces, sen embargo, dáse como definición o só aparente significado proposicional, ou ben unha expresión libre “equivalente” á frase proverbial. Pero deste xeito non se dá conta das peculiaridades significativas das unidades que estamos tratando:

asubíalle ás botas. Significa la pérdida de algo que ya no podrá ser recuperado (*DEGC*) (por “*dise cando se perde algo que xa non pode ser recuperado*”).

pouca la e polas silveiras. Xa non eran poucas as desgracias, e chegou outra máis; éramos poucos e pariu a avoa (*DXL*) (por “*dise cando se acumula unha nova desgracia ás moitas xa existentes*”).

¡bótalle un galgo! Xa non lle hai que facer (*AFG*) (por “*dise cando se perde algo que xa non pode ser recuperado*”).

Quedan aínda bastantes aspectos por analizar e comentar: a presenza de interferencias do castelán, a formulación das variantes, o tratamento das expresións que admiten cuantificación... Cremos, de tódolos xeitos, que a visión que aquí achegamos é suficiente para coñecer de xeito global cómo son tratadas as expresións fixas nos dicionarios galegos.

4. Conclusións

Baixo rótulos como o de “frases feitas” ou semellantes encérrase nos nosos dicionarios unha gran variedade de construcións: a carón das esperadas expresións fixas (con ou sen valor de enunciado) atopamos perífrases, compostos, expresións libres... Sucede ademais que, á hora de introducir estas unidades no dicionario, faltan criterios de ordenación e organización e, cando eses criterios existen, moitas veces non atopámo-la súa xustificación: ¿que sentido ten, por exemplo, altera-la ordenación alfabética das locucións nominais? Estes feitos traducen, en primeiro lugar, o descoñecemento xeral sobre a realidade e o funcionamento das unidades fraseolóxicas²⁷ e en segundo lugar, e como consecuencia do anterior, o papel secundario que as expresións fixas xogan nos nosos dicionarios xerais, se non cuantitativamente si cualitativamente (repárese, por exemplo, na ausencia de marcas categoriais).

De xeito moi esquemático, estas son as principais conclusións que podemos tirar do estudo precedente:

- a) As unidades fraseolóxicas constitúen un campo vasto, heteroxéneo e moi complexo. Non é de estrañar, pois, que os dicionarios galegos e, en xeral, os de calquera lingua, se enfronten con moitos problemas á hora do seu tratamento lexicográfico.
- b) Tódolos dicionarios xerais estudados coinciden na introducción de, polo menos a gran maioría das expresións fixas, baixo a entrada dalgún dos seus elementos compoñentes, e en subentradas destacadas. Non hai un criterio fixo, sen embargo, á hora de escolle-la palabra concreta de entrada.
- c) Os catro dicionarios recollen no seu interior locucións e frases proverbiais, pero hai diverxencias respecto á inclusión ou

²⁷ Queremos insistir en que non se trata dunha deficiencia dos lexicógrafos, na medida en que faltan traballos teóricos que sustenten ese coñecemento. Non é tarefa do lexicógrafo investigar sobre as unidades coas que traballa senón aplica-los coñecementos adquiridos por outros lingüistas.

non de refráns e verbo da súa presentación individualizada (*DEGC*) ou indiferenciada (*AFG*).

d) A carón das unidades fraseolóxicas e sen distinción con elas, podemos atopar nos catro dicionarios numerosas expresións libres. A súa presenza obedece fundamentalmente a dous factores: ó desexo de introducir información sobre a realidade extralingüística (sobre todo no *DEGC*, pola súa concepción pretendidamente enciclopédica, pero tamén no *DXL*) e á confusión coas expresións fixas, ó tratarse en gran parte dos casos de grupos de palabras que presentan unha alta frecuencia de combinación, sexan solidariedades léxicas (*bautiza-lo viño*) ou non (*ter boa vista*).

e) En tódolos dicionarios podemos atopar tamén problemas á hora de formula-la expresión fixa: a carón de formulacións parciais que pechan as portas a posibles variacións da unidade fraseolóxica, atopamos tamén a ausencia dun criterio fixo cando se trata de informar sobre o contorno da expresión.

f) O papel secundario que xogan nos dicionarios as unidades fraseolóxicas en relación ás unidades monoverbais, ponse tamén de manifesto á hora de estudia-la formulación do seu significado: salvo no *DLG* e parcialmente no *AFG*, os fenómenos da polisemia e da homonimia preséntanse como unha mera acumulación desordenada de acepcións. A formulación da definición das frases proverbiais pon tamén de manifesto o descoñecemento das peculiaridades significativas deste tipo de unidades.

O *Diccionario da Lingua Galega (DLG)* é, na nosa opinión, a obra que ofrece o tratamento máis adecuado das expresións fixas, achegando a súa presentación á das unidades pluriverbais e eliminando boa parte das expresións “alleas”. Con todo, quedan aínda bastantes problemas por solucionar e o único dicionario fraseolóxico co que contamos, *Así fálán os galegos. Fraseoloxía da lingua galega (AFG)*, se ben necesario e utilísimo, non supera esas eivas e deficiencias que aínda subsisten²⁸.

É de xustiza recoñecer e mesmo admira-las nosas primeiras obras lexicográficas, sobre todo se somos conscientes das circunstancias ben difíciles nas que foron creadas. Con todo, esas circunstancias están xa polo menos parcialmente superadas e cremos que é tempo, en primeiro lugar, de elaborar un dicionario galego de calidade que saiba corrixi-los erros precedentes e, en segundo lugar, de recolle-la nosa

²⁸ Téñase en conta a súa orientación claramente didáctica.

enorme riqueza fraseolóxica nun “Gran Dicionario Fraseolóxico da Lingua Galega”.

Antes de que estas dúas obras vexan a luz, é imprescindible, sen embargo, que existan estudos teóricos que sustenten a súa elaboración e organización. Este requisito obedece, en realidade, a unha lei metalexigráfica inescusable: o coñecemento por parte do lexicógrafo das unidades coas que traballa.

Referencias bibliográficas

1. Dicionarios analizados

Ares Vázquez et alii (1986): *Diccionario Xerais da Lingua*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 1993⁴.

López Taboada, C. / Soto Arias, M. R. (1995): *Así falan os galegos. Fraseoloxía da lingua galega. Aplicación didáctica*. A Coruña: Galinova.

Rodríguez González, E. (1958-1961): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. Vigo: Galaxia.

Xove Ferreiro, X. et alii (1995): *Diccionario da lingua galega*. Vigo: Obradoiro / Santillana.

2. Monografías e artigos

Álvarez de la Granja, M. (1996): *Tratamento lexicográfico das expresións fixas. Unidades con estrutura “verbo + obxecto directo” no Dicionario Xerais da Lingua*. Memoria de Licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.

Arnaud, P. J. L. (1991): “Réflexions sur le proverbe”, *Cahiers de Lexicologie* 59, pp. 5-27.

Coseriu, E. (1977): *Principios de semántica estrutural*. Madrid: Gredos.

González Rey, M. (1993): *Les expressions idiomatiques, leur valeur métaphorique*. Memoria de Licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.

Noriega Varela, A. (1928): *Como falan os brañegos*. A Coruña: Nós.

Requeixo, A. (1994): “Sobre fraseoloxía galega: algunhas mostras da área mindoniense”, *Cadernos de Lingua* 9, pp. 89-110.

Rivas, P. (1992): *Expresións e ditos populares da área mindoniense: unha proposta didáctica*. Lugo: Deputación Provincial.

- Sarmiento, Fr. Martín (1970): *Colección de voces y frases gallegas*. Edición e estudio de J. L. Pensado. Salamanca: Universidad.
- (1973): *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*. Edición e estudio de J. L. Pensado. Salamanca: Universidad.
- Seco, M. (1979): “El contorno en la definición lexicográfica”, in *Homenaje a S. Gili Gaya (In memoriam)*. Barcelona: Vox, pp. 183-191.
- Spence, N. C. W. (1969): “Composé nominal, locution et syntagme libre”, *La Linguistique* 2, pp. 5-26.
- Zgusta, L. (1971): *Manual of lexicography*. The Hague / Paris: Mouton.
- Zuluaga, A. (1975): “La fijación fraseológica”, *Thesaurus* 30,2, pp. 225-248.
- (1980): *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Frankfurt: P. D. Lang.